

Słowa kluczowe: Księga Przysłów, tradycja mądrościowa, *Sitz im Leben*, społeczna geneza biblijnych przysłów, teologia przysłów

Ks. Janusz Kręcidło MS

KONTEKST SPOŁECZNY I TEOLOGICZNY KSIĘGI PRZYSŁÓW

Inspiracją do podjęcia badań nad społecznym i teologicznym kontekstem Księgi Przysłów była lektura hipotez niektórych dawniejszych oraz współczesnych badaczy negujących istnienie jednego z podstawowych nurtów starotestamentowej myśli teologicznej, odzwierciedlającej doświadczenie religijne społeczności starotestamentowego Izraela, którym jest tradycja mądrościowa.¹ Celem niniejszych poszukiwań jest ukazanie Księgi Przysłów jako reprezentanta żywej tradycji mądrościowej,² która w oryginalny sposób kształtowała się w określonych *Sitz im Leben* oraz dojrzewała i konstituowała się na tle innych prądów myśli teologicznej starotestamentowego Izraela.

1 Zobacz najnowszy artykuł na ten temat: M. Sneed, *Is the „Wisdom Tradition” a Tradition?* CBQ 73/1(2011), s. 50-71.

2 Zdajemy sobie sprawę, że jest to przedsięwzięcie wysoce hipotetyczne, gdyż zakłada konieczność uproszczenia rzeczywistości będącej podstawą wnioskowania o społecznym i teologicznym kontekście Prz na podstawie ostatecznej kanonicznej wersji tego dzieła. Mamy jednakże świadomość (co będziemy wskazywać w artykule), że poszczególne wypowiedzi mądrościowe pierwotnie, na etapie kształtowania się ich w tradycji ustnej oraz na wczesnych stadiach redakcji poszczególnych zbiorów, prawdopodobnie funkcjonowały w innych kontekstach historycznych niż wyznaczony przez ostateczną formę literacką Prz.

Księga Przysłów oraz pozostałe tzw. księgi mądrościowe na tle innych tradycji starotestamentowych – *status questionis*

W mentalności niektórych egzegetów ukuła się opinia, według której Księga Przysłów w bardzo peryferyjny sposób reprezentuje teologiczny profil myśli starotestamentowej.³ Uważa się, że księga ta (oraz cały nurt mądrościowy) ma więcej wspólnego z myślą mądrościową sąsiadów biblijnego Izraela niż z instytucjami i teologiczną myślą ukonstytuowanych nurtów tradycji, takich jak prawniczy czy prorocki.

Do czasu podjęcia krytycznych badań nad autorstwem Księgi Przysłów funkcjonował bardzo uproszczony sposób myślenia o społecznym kontekście jej powstania. Przedkrytyczna egzegeza opierała się na danych wewnętrznych Księgi Przysłów, według których zawiera ona przysłowia ułożone przez „Salomona, syna Dawida, króla Izraela” (1, 1). A zatem w świadomości żydowskiej i chrześcijańskiej funkcjonowało przekonanie, że wszystkie przysłowia zawarte w tej księdze pochodzą od króla,⁴ który według tradycji miał dar mądrości w stopniu przewyższającym wszystkich innych ludzi. Przysłowia owe Salomon miał wypowiadać przy różnych okazjach,⁵ były one skrzętnie spisywane przez skrybów z jego dworu a następnie łączone w większe jednostki, by w końcu przyjąć kształt Księgi Przysłów.

Krytyczne studia nad Księgą Przysłów bardzo skomplikowały ten idylliczny obraz. Dzisiejsi egzegeci nie wykluczają wprawdzie, że w dziele tym mogą znajdować się pojedyncze przysłowia pochodzące od samego króla Salomona, ale stanowczo utrzymują, że jest ono kolekcją kilku pierwotnie niezależnych zbiorów,⁶ które kształtowały się w różnych środowiskach społecznych na przestrzeni wielu

3 Zob. J. Bright, *The Authority of the Old Testament*, London 1967, s. 136. Być może dlatego kilku autorów podręczników do teologii Starego Testamentu zupełnie pomija milczeniem tradycję mądrościową. Zob. na ten temat: K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 1.

4 W tradycji rabinackiej zrodziło się przekonanie, że Salomon napisał w młodości księgę Pieśni nad Pieśniami, w średnim wieku Księgę Przysłów a w podeszłym wieku Księgę Koheleeta (zob. Baba Bathra, 15a). Podobne poglądy formułowali Ojcowie Kościoła – np. Orygenes – zob. szerzej: J. Kręcidło, *Portrayal of the Wise Man in the Book of Proverbs 1,1-7*, PJBR 5/1(2006), s. 30, przyp. 5.

5 Także przedstawiciele innych starotestamentowych tradycji podzielają pogląd przypisujący Salomonowi autorstwo licznych przysłów. Na przykład autor Pierwszej Księgi Królewskiej twierdzi, że Salomon jest autorem trzech tysięcy przysłów (4, 32).

6 Zagadnienia te omawia kompetentnie i przekonująco np. R.N. Whybray, *The Composition of the Book of Proverbs*, JSOTS 168, Sheffield Academic Press, Sheffield 1994; tenże, *Proverbs*, New Century Bible Commentary, Grand Rapids 1994.

wieków. Jest wielce prawdopodobne, że w początkowym stadium przysłowia te funkcjonowały długi czas w tradycji ustnej.⁷ Przypisywanie autorstwa całej Księgi Przysłów postaci, która uchodziła w tradycji starotestamentowego Izraela za „paradygmat i ucieleśnienie” mądrości miało zapewne na celu nadanie przysłowiom autorytetu,⁸ mającego zachęcić adresatów do wcielania ich w życie. Tę samą strategię przypisywania Salomonowi autorstwa tekstów o tematyce mądrościowej mamy w Starym Testamencie także w przypadku Księgi Koheleeta, Pieśni nad Pieśniami oraz Księgi Mądrości. W samej Księdze Przysłów znajdują się jednak świadectwa przypisywania autorstwa niektórych jej części innym postaciom: Aguirowi (30, 1) oraz matce Lemuela (31, 1). Może to odzwierciedlać sposób powstawania Księgi Przysłów – najpierw pojedyncze zbiory przypisywane różnym osobom (lub też rzeczywiście przez nie zebrane), następnie zaś połączenie owych zbiorów w jedną całość poprzedzoną superskrypcją Prz 1, 1: „Przysłowia Salomona, syna Dawida, króla Izraela”.

Bardziej szczegółowe badania nad gatunkiem Księgi Przysłów, prowadzone na przestrzeni kilkudziesięciu ostatnich lat, pozwoliły dostrzec w tym utworze kolekcję różnych mądrościowych podgatunków literackich a nie tylko mniej lub bardziej tematycznie uporządkowany zbiór pojedynczych przysłów. Prócz tych ostatnich, mamy w tej księdze takie gatunki literackie jak: krótkie narracje o charakterze mądrościowym, pouczenia mądrościowe, poematy mądrościowe itp.⁹

Inną sferą zainteresowań we współczesnych studiach nad Księgą Przysłów jest eksploracja jej „pokrewieństwa” z innymi księgami w kanonie Biblii Hebrajskiej (Księga Hioba i Księga Koheleeta) i Septuaginty (plus Księga Mądrości i Mądrość Salomona), które zalicza się do literatury mądrościowej Starego Testamentu. Takie komparatystyczne studia stawiają sobie zadanie odczytania ścieżek historycznego i teologicznego rozwoju tradycji mądrościowej w biblijnym Izraeli i Judzie.

Kolejny ważny nurt badań nad Księgą Przysłów oraz innymi starotestamentowymi księgami zaliczanymi do literatury mądrościowej idzie w kierunku szukania zbieżności tematycznych między motywami teologicznymi typowymi dla tego bloku ksiąg a fragmentami ksiąg biblijnych wyrosłych w innych tradycjach (historyczna, deuteronomistyczna, profetyczna itp.). Czy należy to przypisać wpływowi tradycji mądrościowej na inne tradycje teologiczne biblijnego

7 Funkcjonowanie tradycji ustnej i formułowanie się zbiorów pisanych w starożytnym Izraelu przedstawia np. S. Niditch, *Oral World and Written Word. Ancient Israelite Literature*, Louisville 1996.

8 Przystępnie wyjaśnia to np. W.A. Brueggemann, *The Social Significance of Solomon as a Patron of Wisdom*, w: J.G. Gammie, L.G. Perdue (red.), *The Sage in Israel and in the Ancient Near East*, Winona Lake 1990, s. 117-132.

9 Szerzej zob. np. B.K. Waltke, *The Book of Proverbs. Chapters 1-15*, Grand Rapids 2004, s. 38-57.

Izraela, czy też owe rozproszone wątki mądrościowe są historycznie bardziej pierwotne i dopiero na późniejszym etapie rozwoju tradycji wykrystalizował się z nich odrębny nurt? Z tematyką tą ściśle łączy się zagadnienie kontekstu społecznego powstawania literatury mądrościowej w biblijnym Izraelu. Dostrzega się, że specyficzna teologia ksiąg mądrościowych jest produktem twórczej pracy „mędrców Izraela” – grupy wykształconych ludzi, najprawdopodobniej związanej z dworem królewskim, którzy stawiali sobie za cel edukację i moralną formację arystokracji odpowiedzialnej za kierowanie różnymi sferami życia państwa. Owo nauczanie i formacja odbywały się najprawdopodobniej w szkole/szkołach. Podkreśla się także, że liczne pouczenia mądrościowe dotyczą różnych sfer życia rodzinnego, co może suponować, iż właśnie doświadczenie życia rodzinnego i konieczność konfrontowania życiowych problemów w środowiskach rodzinnych stoi u podstaw formułowania się zaleceń etycznych, które następnie przybierały bardziej instytucjonalne formy,¹⁰ tworząc stopniowo odrębną tradycję. Wielu współczesnych biblistów podejmuje również zagadnienie wspólnych tematów i cech gatunkowych, które Księga Przysłów dzieli z literaturą mądrościową sąsiadów biblijnego Izraela, zwłaszcza eksplorowane są paralele z sapiencjalną literaturą egipską i mezopotamską.

Po wstępnym naświetleniu podstawowej problematyki związanej z określeniem społecznego i teologicznego kontekstu Księgi Przysłów prześledzimy skrótowo, w jaki sposób w poszczególnych częściach owej księgi znajdują odzwierciedlenie różne konteksty społeczne starotestamentowego Izraela, ukazując jednocześnie istotne dla danego zbioru wątki teologiczne. Następnie syntetycznie ukażemy teologiczną specyfikę Księgi Przysłów oraz jej teologiczne zbieżności z innymi starotestamentowymi tradycjami.

Złożony kontekst społeczny Księgi Przysłów

Jeśli chodzi o podstawową strukturę Księgi Przysłów, to istnieje powszechna zgodność wśród egzegetów. Wyróżnia się w niej trzy niezależne zbiory: rozdziały 1–9; 10, 1 – 22, 16; 22, 17 – 31, 31. W prowadzonych tu analizach będziemy się starali uchwycić społeczny kontekst powstania każdego z owych zbiorów.

Spółeczny kontekst Prz 1–9

Egzegeci są zasadniczo zgodni, że Prz 1–9 stanowi najpóźniej skomponowany zbiór wypowiedzi mądrościowej w tej księdze.¹¹ Historyczny kontekst powstania tego zbioru datuje się na okres po wygnaniu babilońskim,¹² zakładając jednak, że jego twórcy tworzyli wypowiedzi mądrościowe, które mogły kształtować się w tradycji ustnej nawet przez kilka uprzednich wieków historii starotestamentowego Izraela i mogły przejść następnie kilka etapów redakcji. Problem z określeniem kontekstu historycznego Księgi Przysłów (i innych ksiąg literatury mądrościowej Starego Testamentu) polega jednak na tym, że brak w jej tekście odniesień do znanych skądinąd postaci i wydarzeń z historii biblijnego Izraela czy też historii powszechnej. Poza tym pouczenia mądrościowe mają z natury charakter gnomiczny, etyczny i ponadczasowy – z założenia ponadhistoryczny.

W Prz 1–9 znajdujemy dwojakiego rodzaju materiał mądrościowy. Pierwszy rodzaj to pouczenia, w liczbie dziesięciu, przyjmujące formę „wykładu zasad”, życiowego instruktażu, który ojciec – lub niekiedy matka – przekazuje synowi. Inni widzą w tych instrukcjach pouczenia kierowane przez nauczyciela do uczniów w szkole. W owe dziesięć pouczeń wstawione są poetyckie dyskursywne „interludia”, stanowiące mowy na temat ucieleśnionej mądrości (żeńska postać) oraz jej postawy wobec Boga i wobec jej „konkurentki” – obcej kobiety. Uważa się, że ów materiał dyskursywny stanowi szersze teologiczne rozwinięcie dziesięciu pouczeń. „Interludia” te stanowią rodzaj reлектury tych pouczeń w perspektywie teologii jahwistycznej oraz prawdy o Boskim pochodzeniu M/mądrości.

Począwszy od lat dwudziestych poprzedniego stulecia egzegeci chętnie eksponowali paralele między wzmiankowanymi dziesięcioma pouczeniami z Prz 1–9 a znanymi dobrze tego typu pouczeniami z wcześniej datowanej literatury egipskiej. Takie porównania – przede wszystkim ich zbieżność gatunkowa i tematyczna z datowanym najczęściej na XIII w. przed Chr. *Pouczeniem Amenemope*, które uważa się za pouczenia kierowane przez umierającego egipskiego monarchę do syna, następcy tronu – skłaniały egzegetów do wczesnej datacji Księgi Przysłów na okres przedwygnaniowej monarchii. Inni badacze natomiast widzą w *Pouczeniu Amenemope* podręcznik stosowany w szkołach i takie miałyby być również historyczny kontekst owych dziesięciu pouczeń z Prz 1–9 w starotestamentowym

11 Godną polecenia jest monografia: J. E. Miles, *Wise King – Royal Fool. Semiotics, Satire and Proverbs 1–9*, JSOTSupSer 399, T&T Clark International, London 2004.

12 Zob. Na ten temat: L.G. Perdue, *Wisdom Theology and Social History in Proverbs 1–9*, w: M. L. Barré (red.), *Wisdom, You Are My Sister. Studies in Honor of Roland E. Murphy, O. Carm., on the Occasion of His Eightieth Birthday*, CBQMS 29, Washington 1997, s. 78-101.

Izraelu. Taki sposób postawienia sprawy zakładał wczesną – przedwygnaniową – datację owych pouczeń i konsekwentnie całej księgi.

Nim odnaleziono egipskie *Pouczenie Amenemope*, egzegeci przełomu XIX i XX w. próbowali określać historyczny kontekst materiału zawartego w Księdze Przysłów na podstawie odnoszenia go do tradycji prawniczej i prorockiej Starego Testamentu, twierdząc, że instrukcje w Prz 1–9 nadają zaczerpniętym stamtąd motywom po prostu bardziej etyczną orientację. To zaś implikowało późne datowanie całej księgi.

Istnieje wszakże zasadnicza zgodność wśród współczesnych komentatorów Księgi Przysłów, że podstawowy kontekst społeczny rozdziałów 1–9 to kontekst „edukacyjny”.¹³ Środowiskiem edukacyjnym mogła tu być rodzina lub szkoła. Przyпуска się, że dziesięć instrukcji stanowiło pierwotnie „świeckie” pouczenia o charakterze etycznym, stanowiące zwartą całość. Świadczyć mają o tym liczne intratekstualne odniesienia leksykalne jednych pouczeń do drugich. Dopiero na dalszym etapie redakcji zbioru Prz 1–9 między owych dziesięć pouczeń wprowadzić miano materiał poetycki, by nadać im bardziej teologiczną – jahwistyczną – orientację.

Społeczny kontekst Prz 10, 1 – 22, 16

Fragment Prz 10, 1 – 22, 16 jest powszechnie uważany za zbiór utworzony z pierwotnie niezależnych ustnych wypowiedzi, które przy spisywaniu poddano redakcji, mającej na celu ich tematyczne uporządkowanie.¹⁴ Badacze podejmujący tematykę kontekstu historycznego tego zbioru sugerują, że należy tu bardziej niż w przypadku pozostałych części księgi zwrócić uwagę na kształtowanie się poszczególnych wypowiedzi na etapie tradycji ustnej. W pojedynczych wypowiedziach składających się na ów zbiór widać sporą różnorodność: jedne z nich wydają się adresowane do środowiska ludzi prostych, inne zaś do wyższych, wykształconych sfer. Wspólną cechą ich wszystkich jest jednak to, że przysłowia te dotyczą etycznych zagadnień życia ludzkiego i odnoszą się do realiów życia codziennego. Najczęściej mają charakter egzortatywny oraz zbudowane są na zasadzie opozycji postaw człowieka mądrego i głupiego, sprawiedliwego i niesprawiedliwego.

Badacze historycznego kontekstu Księgi Przysłów z przełomu XIX i XX w. wskazywali jako podstawowe *Sitz im Leben* wypowiedzi zawartych w zbiorze

13 Zob. na ten temat: K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, dz. cyt., s. 22.

14 Zob. monografię, której autor ukazuje wewnętrzną koherencję całego zbioru: K. M. Heim, *Like Grapes of Gold Set in Silver. An Interpretation of Proverbial Clusters in Proverbs 10:1 – 22:16*, BZAW 273, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2001.

Prz 10, 1 – 22, 16 życie codzienne starożytnego Izraela, podkreślając, że we wszystkich znanych kulturach starożytnych przysłowia powstawały jako swego rodzaju synteza ludzkich doświadczeń.¹⁵ Odzwierciedla to naturalną skłonność ludzkiej natury. Autorzy nowszych studiów nad historycznym kontekstem powstawania przysłów są jednak bardziej skłonni przypisywać ich genezę grupie wykształconych mędrców. Inni zaś uważają, że w Prz 10, 1 – 22, 16 znajduje się materiał dwojakiego rodzaju – pochodzenia „ludowego” oraz z kręgu uczonych mędrców.

Wydaje się jednak, że w badaniach historycznego kontekstu przysłów zawartych w Prz 10, 1 – 22, 16 należy przyjąć długi okres formowania się pojedynczych krótkich sentencji w tradycji ustnej, a następnie etap spisania ich i redakcyjnego uporządkowania. Różnorodność podejmowanej problematyki etycznej w tym zbiorze każe szukać ich historycznej genezy na etapie tradycji ustnej zarówno w środowisku rodzinnym (rodziny pochodzące z różnych klas społecznych) jak i w szerszym kontekście życia społeczności lokalnych, wiejskich i miejskich oraz, być może, również środowisk dworskich. Przysłowia wyrosłe z doświadczeń życiowych różnych środowisk, w długim okresie, przybrać miały formę literacką w gronie profesjonalnych mędrców związanych prawdopodobnie ze środowiskiem dworskim.

Nie są jednak odosobnione głosy badaczy, którzy uważają przedliteracki etap formułowania się sentencji z Prz 10, 1 – 22, 16 za wielce hipotetyczny. Proponują w zamian traktować ów zbiór jako dzieło literackie, które powstało w kręgu mędrców Izraela pod wpływem literatury sapiencjalnej potężnych i bardziej kulturowo rozwiniętych sąsiadów. Inaczej niż w przypadku Prz 1–9 marginalizuje się tu wpływ mądrościowej literatury Egiptu, podając jako jedyną poważną paralełę *Pouczenia Onchszeszonkiego*. Eksponuje się natomiast paralele między poszczególnymi przysłowiami z 10, 1 – 22, 16 a mądrością Sumerów, która wywarła przełożony wpływ na babilońską literaturę mądrościową. Innych interesujących paralel dostarcza zestawienie owego zbioru przysłów z aramejską *Mądrością Achikara*.

Wielu badaczy problematyki historycznego kontekstu Prz 10, 1 – 22, 16 uważa, że zbiór ten wywodzi się z tego samego środowiska, co Prz 1–9. Jeśli nie całość tego zbioru, to przynajmniej duża jego część miała by pochodzić ze środowiska dworskiego¹⁶ – mędrców odpowiedzialnych za edukację młodzieży, chłopców

15 Taką opinię formułuje np. O. Eissfeldt, *Der Maschal: eine wortgeschichtliche Untersuchung nebst einer literargeschichtlichen Untersuchung der mashal genannten Gattungen „Volksspruchwort“ und „Spottlied“ im Alten Testament*, BZAW 24, Giessen 1913.

16 Dobrą analizę pouczeń z Prz w tej perspektywie przedstawił ostatnio Ch. B. Ansberry, *Be Wise, My Son, and Make My Heart Glad. An Exploration of the Courty Nature of the Book of Proverbs*, De Gruyter, Berlin 2011.

z najwyższych warstw administracji państwowej.¹⁷ Inni twierdzą, że szerokie spektrum tematyczne owych przysłów, dotyczące różnych sfer życia codziennego wielu środowisk społecznych, może wskazywać na to, że zbiór ów mógł mieć zastosowanie w edukacji młodzieży nie tylko w środowisku dworskim, lecz także w innych szkołach funkcjonujących na tym obszarze. Nie mamy jednak wystarczających danych odnośnie do sposobu funkcjonowania systemu szkolnictwa w starożytnym Izraelu, by wyciągać tak daleko idące wnioski. Natomiast szerokie spektrum tematyczne owego zbioru przysłów uzasadnić można faktem, że wywodzą się one z wielowiekowej i wielośrodowiskowej tradycji ustnej, w której służyły one za maksymy wyznaczające etyczne zasady postępowania ludzi różnych stanów. Spisanie ich na pewnym etapie dziejów narodu Bożego wybrania miało na celu ocalenie i skodyfikowanie owego ważnego aspektu tradycji i było elementem szerszego procesu tworzenia się spisanej tradycji mądrościowej. Pojawia się tutaj kolejna istotna kwestia: Kiedy ustna tradycja mądrościowa starotestamentowego Izraela przybrała szatę literacką? Jako bardzo prawdopodobny okres podaje się czasy panowania, wspomnianego w Prz 25, 1, króla Ezechiasza (panował w Judzie na przełomie VIII i VII w. przed Chr.), który słynął z dbałości o rozwój kultury w rządzonym przez siebie państwie. Wyrażało się to w dbałości o sprowadzanie na dwór dzieł literatury obcej oraz w promowaniu pisarskiej aktywności nadwornych skrybów.¹⁸

Społeczny kontekst Prz 22, 17 – 31, 31

Chociaż zbiór 22, 17 – 31, 31 jest traktowany jako spójna strukturalnie całość, to jednak występuje w nim bardzo zróżnicowany materiał. Można suponować, że owe różnice znajdują uzasadnienie w odmiennych kontekstach historycznych poszczególnych części składowych Prz 22, 17 – 31, 31. Pierwszy z owych podzbiorów to 22, 17 – 24, 22. Już nazajutrz po odkryciu w latach dwudziestych poprzedniego stulecia egipskich *Pouczeń Amenhotepa*¹⁹ uczeni zwrócili uwagę na zadziwiające zbieżności treściowe i gatunkowe między tym utworem a Prz 22, 17 – 24, 22. To zaś pociągało za sobą dwie konkluzje odnośnie do historycznego kontekstu interesującego nas fragmentu oraz Księgi Przysłów jako całości. Pierwsza konkluzja dotyczyła wnioskowania o zależności starotestamentowej literatury mądrościowej od literatu-

17 W. L. Humphreys, *The motif of the wise courtier in the book of Proverbs*, w: J. G. Gammie (red.), *Israelite Wisdom. Theological and Literary Studies in Honor of Samuel Terrien*, Missoula 1978, s. 177-190 jako argument potwierdzający słuszność tej hipotezy podaje kilkakrotne wzmianki o królu w zbiorze Prz 10, 1 – 22, 16.

18 Zob. K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, dz. cyt., s. 59.

19 Przyjmuje się, że utwór ten powstał między 1200 a 1000 r. przed Chr. i przez wiele następnych wieków był „obowiązkową lekturą” w egipskim systemie edukacji.

ry ościennej, zwłaszcza egipskiej. Druga zaś polegała na ulokowaniu genezy owego fragmentu (podobnie jak całej literatury zaklasyfikowanej do tradycji mądrościowej) w środowisku mędrców działających na królewskim dworze. Konsekwentnie zrodził się stereotyp postrzegania tradycji mądrościowej jako literatury powstałej pod wpływem obcych wzorców i niezakorzenionej historycznie w tradycji ustnej odzwierciedlającej wielowiekowe doświadczenia starotestamentowego Izraela.

Istotnych precyzacji, jeśli chodzi o wnioskowanie o historycznym kontekście powstania Prz 22, 17 – 24, 22, dostarcza porównanie tego fragmentu ze zbiorem Prz 1–9. Istnieje bowiem bardzo wyraźna zbieżność strukturalna i tematyczna między obydwoma tekstami.²⁰ To zaś rodzi pytania o rodzaj zależności między owymi częściami księgi. Przypuszcza się, że Prz 22, 17 – 24, 22 powstała nieco wcześniej od rozdziałów 1–9 i była inspiracją dla autora tegoż zbioru. Uważa się także, że podobnie jak w przypadku Prz 1–9 także Prz 22, 17 – 24, 22 służył celom edukacyjnym w środowisku szkoły dworskiej lub w szerszym systemie szkolnictwa. Jest również prawdopodobne, że materiał ten (podobnie jak Prz 1–9) mógł powstać do celów edukacji w rodzinie jako swego rodzaju podręcznik dla rodziców wychowujących potomstwo (wzmiankowanie ojca i matki). Dopiero na etapie integrowania pierwotnie niezależnych zbiorów w tekst znany dziś jako Księga Przysłów fragment 22, 17 – 24, 22 zostałby połączony z pozostałymi zbiorami.

Odrębną jednostkę strukturalną, wyraźnie odznaczającą się od kontekstu stanowi także niewielki fragment Prz 24, 23-34. Zwykle widzi się w nim albo apendyks do 22, 17 – 24, 22, albo (co bardziej prawdopodobne) do 10, 1 – 22, 16. Co ciekawe, w Septuagincie wersety te znalazły się dopiero po 30, 14. Jest to tematycznie niespójny zbiór sentencji o charakterze etycznym dotyczący różnych aspektów życia codziennego, zwłaszcza rodzinnego. Trudno na ich podstawie wyrokować o bliższym kontekście historycznym tego fragmentu.

Rozdziały 25–29 stanowią kolejną spójną jednostkę literacką w ramach zbioru 22, 17 – 31, 31. Już pierwsze zdanie wprowadza nas w prawdopodobny kontekst historyczny: „To są również przysłowia Salomona, przepisane przez ludzi króla judzkiego, Ezechiasza” (25, 1). Salomonowe autorstwo należy tu oczywiście rozumieć jako powołanie się przez rzeczywistych autorów na mądrościowy autorytet – podobnie jak w preskrypcie 1, 1 (zob. powyżej). Natomiast ciąg dalszy tego wersetu odsyła czytelnika do VIII/VII w. przed Chr. na dwór judzkiego króla Ezechiasza, odnowiciela życia kulturalnego i intelektualnego. Ów kontekst historyczny wydaje się bardzo prawdopodobny dla powstania Prz 25–29. Jednakże nawiązanie

²⁰ Szczegółowe zestawienia intratekstualnych odniesień obydwu fragmentów znaleźć można np. w K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, dz. cyt., s. 72-75.

do Salomona może być tutaj bardzo istotną przesłanką sugerującą czytelnikowi, że owi „ludzie króla judzkiego, Ezechiasza” nie byli literatami tworzącymi mądrościowe sentencje zawarte w Prz 25–29 (i prawdopodobnie całej Księgi Przysłów), lecz osobami, które zebrały wielowiekową ustną tradycję mądrościową narodu, wywodzącą się z różnych środowisk, uporządkowały ją i nadały jej szatę literacką. Lektura sapiencjalnego materiału różnego typu zawartego w Prz 25–29 skłania badaczy do konstatacji, że mamy tu do czynienia nie z teoretycznie wymyśloną przez mędrców mądrością o charakterze szkolno-edukacyjnym, lecz ze spisaniem pouczeń, które kształtowały się przez wiele wieków w tradycji ustnej w różnych środowiskach społecznych.²¹ Zauważa się jeszcze jeden interesujący fakt w związku z Prz 25–29. Zawarte tu przysłowia są kopią wielu spośród tych, które znajdują się w Prz 10, 1 – 22, 16. Wprawdzie najbardziej prawdopodobne wydaje się, że mędrzy tworzący zbiór Prz 25–29 korzystali z istniejącego już tekstu Prz 10, 1 – 22, 16, ale możliwe jest także, że autorzy obydwóch zbiorów korzystali ze wspólnego źródła (bądź źródeł) tradycji ustnej.²²

Fragment Prz 30, 1-14 ma również znamiona pierwotnie niezależnego niewielkiego zbioru sentencji mądrościowych. We wstępie autor wymienia zarówno autora jak i adresata: „Słowa Agura, syna Jake z Massa. Mowa tego człowieka do Itiela, do Itiela i Ukala” (30, 1). Niestety, żadna z owych postaci nie jest znana z tradycji biblijnej. Jeśli zaś chodzi o miejscowość Massa, wiązana jest ona z północno-arabskim plemieniem wzmiankowanym w Rdz 25, 14 oraz w 1Krn 1, 30. Kontekst historyczny tej perykopy wydaje się niemożliwy do uchwycenia. Należy tu widzieć mowę pouczającą (przechodzącą w dialog) nieznanego bliżej mędrca reprezentującego nieizraelską tradycję sapiencjalną. Tematyka, stylistyka, ogólny klimat oraz dialogiczny charakter tego krótkiego tekstu bardziej przypominają Księgę Hioba lub Księgę Koheleta niż Księgę Przysłów.

Kolejny niezależny fragment to Prz 30, 15-33. Znajdujemy tutaj kilka niepowiązanych ze sobą tematycznie wypowiedzi dotyczących zjawisk naturalnych. Wypowiedzi te są przeplatane stwierdzeniami na temat ludzkich zachowań. Badacze zwracają uwagę na encyklopedyczny charakter owych wypowiedzi i porównują je z podobnymi materiałami pochodzenia mezopotamskiego, przedstawiającymi naukowy opis natury świata. Niezależnie od pierwotnej pragmatyki owych wypowiedzi, ich teologiczna funkcja w kontekście Księgi Przysłów wydaje się przejrzysta – chodzi tu o ukazanie panowania Boga nad światem stworzonym. Przypuszcza się,

21 Zazwyczaj wyróżnia się tutaj dwa połączone ze sobą zbiory: Prz 25–27 oraz Prz 28–29.

22 Wskazywać mogą na to wariacje leksykalne w brzmieniu tych samych przysłów w obu zbiorach.

że przysłowia te mogły pierwotnie funkcjonować w tradycji ustnej a następnie być wykorzystywane w procesie instytucjonalnej edukacji młodych ludzi.

Im bardziej zbliżamy się do końca Księgi Przysłów, tym bardziej odnosi się wrażenie, że na etapie formułowania zbioru Prz 22, 17 – 31, 31 dodawano do niego coraz mniejsze odrębne jednostki literackie. Kolejną pierwotnie niezależną jednostką jest Prz 31, 1-9. Fragment ten ma określonego zarówno „autora” słów jak i adresata: „Słowa do Lemuela, króla Massa, które skierowała do niego Matka” (31, 1). Postać Lemuela nie jest skądinąd znana, Massa zaś to miasto zlokalizowane w południowej Arabii, w krainie Izmaelitów. Są to pouczenia skierowane przez królową matkę do syna, będącego już królem. Komentatorzy podkreślają duże podobieństwo owego tekstu do egipskich mądrościowych pouczeń dworskich (zwłaszcza *Pouczenia Amenemheta oraz Pouczenia dla Merikarego*²³). Pouczenia te mają charakter jurydyczny a ich treść dotyczy spraw związanych z właściwym sprawowaniem władzy królewskiej. Osobliwość pouczeń z Prz 31, 1-9 polega na tym, że jest to jedyny fragment w literaturze sapiencjalnej starożytnego Bliskiego Wschodu, gdzie pouczającym władcą jest kobieta. Badacze słusznie zwracają uwagę na inkluzję, jaką tworzy Prz 31, 1-9 łącznie z następną perykopą, stanowiącą poetyckie zakończenie całej księgi, z jej pierwszymi dziewięcioma rozdziałami. Trudno we fragmencie 31, 1-9 wskazać bliższy kontekst historyczny powstania owego krótkiego zbioru pouczeń.

Ostatnią jednostką w zbiorze Prz 22, 17 – 31, 31, konkludującą zarazem całą księgę, jest Prz 31, 10-31. Jest to fragment poetycki pisany akrostychem, liczący 22 wersety – każdy z nich rozpoczyna się od kolejnej litery hebrajskiego alfabetu. Poemat ów wychwala przymioty, którymi powinna cechować się idealna kobieta/żona. Jest ona biegła w wszystkich sprawach związanych z prowadzeniem domu i biznesu. Jej dobre czyny stanowią większą wartość niż wdzięk, a nade wszystko ceniona jest jej „bojaźń Boża”, czyli pobożność (31, 30–31 wyraźnie nawiązujące intratekstualnie do perykopy otwierającej księgę: 1, 7). Komentatorzy podają całą paletę możliwości, jeśli chodzi o historyczne okoliczności powstania owego poematu. Podkreśla się, że przymioty kobiety, kandydatki na żonę, są częstym tematem w starożytnej bliskowschodniej literaturze sapiencjalnej.²⁴ Uważa się, że Prz 31, 10-31 to swego rodzaju podręcznik, z którego młode dziewczyny poznawały ideał kobiety, do którego powinny dążyć. Podkreśla się także, że prócz tego poziomu znaczeniowego tekst ów przedstawia ideał Mądrości osobowej, przedstawianej w Księ-

23 Krótkie omówienie ich pochodzenia i treści można znaleźć np. w: J. Synowiec, *Mędrcy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1990, s. 14-15.

24 Zob. K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, dz. cyt., s. 98.

dze Przysłów jako postać kobieca, odnosząc ten tekst intertekstualnie zwłaszcza do Prz 3, 13-20 oraz 9, 1-6. Traktowanie tej postaci jako alegorii ucieleśnionej Boskiej Mądrości wydaje się uzasadnione. Dostrzegamy w Prz 31, 10-31 paratekst, tworzący inkluzję z Prz 1, 1-7. Inkluzja owa nadaje wszystkim pouczeniom mądrościowym zawartym w całości Księgi Przysłów religijny charakter i motywację – bardzo istotna wskazówka dla czytelnika. Należy przypuszczać, że podobnie jak Prz 1, 1-7 fragment ten powstał już po połączeniu poszczególnych zbiorów w całość, na ostatnim etapie redakcji lub że wykorzystano istniejący uprzednio niezależny poemat. Jednak określenie bliższego kontekstu historycznego jego powstania wydaje się trudne lub wręcz niemożliwe.

Teologiczna specyfika Prz

Podstawowym „zarzutem”, jaki stawia się Księdze Przysłów w aspekcie teologicznym, jest nieobecność w niej trzech „teologicznych filarów” wiary Starego Testamentu typowych dla ksiąg historycznych i prorockich: zbawcza obecność Boga w historii narodu, szczególne wybranie narodu przez Boga oraz teologia przymierza Boga z narodem.²⁵ Drugi „zarzut” polega na braku odniesień w mądrościowych pouczeniach do życia kultuwno-świątynnego. Trzeci zaś to indywidualistyczny a nie korporatywny obraz człowieka²⁶ – adresata pouczeń, co wyraźnie odróżnia się od kolektywistycznych pouczeń religijnych sformułowanych przez pozostałe tradycje starotestamentowe.²⁷ Po okresie formułowania opinii o tym, że biblijna literatura mądrościowa powstała jako przejaw „religijnej sekularyzacji”, zaczyna się coraz bardziej dostrzegać proces teologicznej rehabilitacji Księgi Przysłów oraz pozostałych ksiąg mądrościowych, podkreślając, że tradycja mądrościowa wypracowała własne tematy teologiczne oraz wywarła także duży wpływ na kształtowanie się teologicznej myśli innych części kanonu.²⁸

Badacze teologii Księgi Przysłów podkreślają stosunkowo częste wzmianki Jahwe w całej księdze.²⁹ Zauważa się, że stanowią one integralną część teologicznej

25 Taką konstatację formułuje np. G. E. Wright, *God Who Acts. Biblical Theology as Recital*, London 1952, s. 103.

26 Zob. R.C. Dentan, *The Knowledge of God in Ancient Israel*, New York 1968, s. 8.

27 Jest to oczywiście obraz mocno uproszczony, gdyż także w tradycji prorockiej wybrzmiewają mocne akcenty indywidualistyczne.

28 Proces ten syntetycznie omawia np. K. J. Dell, *The Book of Proverbs in Social and Theological Context*, dz. cyt., s. 9-12; zob. też B. S. Childs, *Old Testament Theology in a Canonical Context*, London 1985, s. 210-212.

29 Wyeksponowanie podejmowanych tu treści wydaje się istotne zwłaszcza w obliczu negowania przez niektórych współczesnych komentatorów teologicznych walorów Prz. Na przykład jeden z najbardziej uznanych współczesnych komentatorów tej księgi stwierdza: „The social setting of the book of Proverbs is open to dispute,

argumentacji zarówno poszczególnych niewielkich jednostek strukturalnych jak Księgi Przysłów jako całości.³⁰ Z tego zaś wyciąga się słuszny wniosek, że elementy teologii jahwistycznej nie zostały wprowadzone do istniejącego już dzieła na jakimś dalszym etapie redakcji, lecz stanowiły od początku integralną część poszczególnych wypowiedzi już na etapie ustnej formacji niektórych przysłów. W zbiorze Prz 1–9 elementy jahwistyczne są liczne i dobrze zintegrowane z kontekstem zarówno w poszczególnych pouczeniach jak i w komentujących je poetyckich interludiach, co oznacza, zdaniem badaczy, że obecne były one w tekście już od samego początku jego kompozycji (na etapie tradycji ustnej lub pisanej). Podobnie nie da się – bez utraty integralności argumentacji – wyselekcjonować owych elementów z treści zbioru 22, 17 – 24, 22. Fragment 30, 1-14 zalicza się do najbardziej teologicznie rozwiniętych z ostatniego zbioru Księgi Przysłów i uznaje się, że tekst ów nawiązuje do motywów teologicznych wyeksponowanych w Prz 1–9. Statystycznie mniej wzmianek Jahwe występuje w zbiorach 10, 1 – 22, 16 oraz 25–29, ale ich obecność potwierdza, że argumentacja poszczególnych pouczeń mądrościowych jest religijna. Także wtedy, gdy Jahwe nie jest wzywany, zakładana jest Jego obecność i asystencja.

Daje się zauważyć wyraźne powiązanie tematyki teologicznej Księgi Przysłów z innymi starotestamentowymi tradycjami religijnymi. W zbiorze Prz 1–9, przez tematykę stworzenia, można wskazać paralele do literatury prorockiej, zwłaszcza w częściach poetyckich, we fragmentach ukazujących postać ucieleśnionej Mądrości, przedstawianej jako kobieta. Natomiast w dziesięciu pouczeniach z Prz 1–9 przewijają się wątki z tradycji deuteronomistycznej. Intertekstualne echa motywów typowych dla literatury deuteronomistycznej widać także w zbiorze 22, 17 – 24, 22 oraz w innych częściach księgi (prócz 30, 1-14), gdzie tematyka stworzenia jest elementem argumentacji etycznej. Z tych przesłanek wyciąga się na ogół wniosek, że autorzy poszczególnych zbiorów Księgi Przysłów byli pod wpływem tradycji deuteronomistycznej. Nie można jednak wykluczać, że wpływy szły w odwrotnym kierunku. Opinie badaczy są tu uzależnione od przyjętej datacji owych tradycji. Niezależnie od kierunku wpływów widać jednak, że poszczególne tradycje

but it is clearly a secular work. It makes no pretense to an origin in divine revelation or inspiration. God is never quoted or addressed. It never had a role in the ritual life of Israel, in neither temple nor synagogue. In fact, it never was, and still is not, a subject of deliberate study in the rabbinic academies. With the exception of a few passages, it treats everyday life, not the grand affairs of state, history, cult, or law. It gives guidance in challenges we all face: how to get along with people, how to be a good and decent person, how to make the right choices in personal and business affairs, how to win God's favor and avoid disaster – all issues of great importance, but still modest and prosaic ones"; zob. M. V. Fox, *Proverbs 1–9. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 18A, New Haven 2000, s. 7.

30 Zagadnienia te podejmuje np. B. K. Waltke, *The Book of Proverbs. Chapters 1–15*, dz. cyt., s. 18-19, 74.

starotestamentowe nie były hermetyczne, lecz oddziaływały na siebie i dialogowały ze sobą.

Kolejny zakres paralel tematycznych dotyczy zbieżności teologicznych między Księgą Przysłów a tradycją kapłańską. Paralele te dotyczą tematyki kultu. Echa motywów kultycznych znajdujemy zwłaszcza w zbiorze Prz 10, 1 – 22, 16, który w opinii egzegetów reprezentuje najwcześniejsze stadium formowania się literatury mądrościowej. Zauważa się w tym zbiorze również najwięcej intertekstualnych odniesień do psalmów. Ich liczba przewyższa odniesienia do innych tradycji religijnych.

Wzmianki o Jahwe w wielu fragmentach księgi są powiązane ze wzmiankami o królu i z motywami kultycznymi. Może to odzwierciedlać realia społeczne, gdzie król jest traktowany jako Boży pomazaniec i pośrednik między Bogiem (Jego reprezentant) a resztą społeczeństwa, także w sprawach odnoszących się do oficjalnego kultu.³¹ Z faktu, że teologia stworzenia pełni bardzo podobną funkcję w tekstach traktujących o sprawach kultu oraz w literaturze sapiencjalnej Starego Testamentu, badacze wyciągają wniosek, iż pierwotnie owe tradycje były ściśle powiązane ze sobą niż obecnie się uważa. Natomiast na dalszym stadium rozwoju tradycja mądrościowa osłabiła swoje związki z nurtem kultycznym, zbliżając się teologicznie bardziej do tradycji prorockiej i deuteronomistycznej.

PODSUMOWANIE

Wydaje się, że pomysły niektórych współczesnych egzegetów, dyskredytujące istnienie odrębnego nurtu intelektualnego i teologicznego w ramach tradycji starotestamentowych, nazywanego tradycją mądrościową, nie są wystarczająco uzasadnione. Ukazane powyżej konteksty społeczny i teologiczny Księgi Przysłów pokazują, że jest ona niewątpliwie reprezentantem owego odrębnego nurtu tradycji. Wykazaliśmy, że wiele z przysłów oraz mądrościowych pouczeń, które znajdują się w księdze, przeszło długą drogę formułowania się w różnych sferach życia poszczególnych warstw społeczności starotestamentowego Izraela. Owa ustna tradycja miała bardzo zróżnicowane *Sitz im Leben* i na owym wielowiekowym etapie nie stanowiła jeszcze odrębnej tradycji. Powstanie biblijnej tradycji mądrościowej należy łączyć z edytorską oraz twórczą pracą mędrców działających prawdopo-

31 Zob. na ten temat: G. W. Ahlström, *Royal Administration and National Religion in Ancient Palestine*, Studies in the History of the Ancient Near East 1, Leiden 1982.

dobnie na dworach władców. Spisywali oni mądrościowe zasady wypracowane w wielowiekowym doświadczeniu kolejnych pokoleń oraz tworzyli własne zbiory pouczeń. Owe zbiory służyły najprawdopodobniej celom wychowawczym i edukacyjnym w środowisku szkolnym, rodzinnym oraz ogólnospołecznym, podając zasady postępowania w różnych sferach życia. Jeśli chodzi o kontekst teologiczny Księgi Przysłów, to należy go, w naszej opinii, postrzegać w łączności z kontekstem społecznym, gdyż w owej kulturze nie było rozróżnienia na sfery sacrum i profanum. Wbrew opiniom niektórych egzegetów uważamy, że nawet tam, gdzie teologiczne uzasadnienia dla poszczególnych pouczeń nie są wyraźnie podane, należy te pouczenia odczytywać w szerszym kontekście przekonania autora księgi, że „bojaźń Pańska początkiem mądrości” (1, 7). Prześledzenie odwołań do Jahwe w poszczególnych częściach księgi każe stwierdzić, że religijna motywacja towarzyszyła poszczególnym pouczeniom już na etapie ich formułowania się w tradycji ustnej. Księga Przysłów jest dobrym przykładem ukazującym dialog tradycji mądrościowej z innymi tradycjami starotestamentowego Izraela. Przez tematykę stworzenia księga dialoguje z tradycją prorocką i deuteronomistyczną. Widać także zbieżności teologiczne między tradycją kapłańską a treściami teologicznymi obecnymi w Księdze Przysłów, zwłaszcza przez tematykę kultyczną, teologię stworzenia oraz wzmianki o królu jako reprezentancie Boga. Wydaje się, że kierunek rozwoju tradycji mądrościowej prowadził od pierwotnie mocniejszych związków z nurtem kultycznym w kierunku bliższych konwergencji z tradycją prorocką i deuteronomistyczną.

SOCIAL AND THEOLOGICAL CONTEXT OF THE BOOK OF PROVERBS

SUMMARY

The article aims at demonstrating that arguments given by some scholars neglecting the existence of wisdom tradition as one of the main traditions present in the Old Testament are not accurate. The Book of Proverbs was taken as a sample representing the wisdom tradition. Its analysis showed how wisdom tradition took shape in the long history of God's chosen nation and how it dialogued with other Old Testament traditions: prophetic, deuteronomistic, and the priestly one. The author of the article argues that proverbs and other literary genres present in the Book of Proverbs represent both folk and courtly wisdom. They are an outcome of both various experiences of human life and writing activity of wisdom schools. The facts that in Prov God is shown as source of wisdom and that for the addressees the modern distinction between sacrum and profanum did not exist should prompt readers to look for theological dimension of every wisdom instruction.

